

LES TERRES DEL GAIÀ, UN TERRITORI AMB UN RIC PATRIMONI HUMÀ

Jordi Blay Boqué

La present ponència intenta aportar elements de reflexió a l'entorn d'alguns elements del patrimoni cultural i històric de les Terres del Gaià i la seva relació amb el territori. No es tracta de fer una relació exhaustiva de tots els elements d'aquest patrimoni —seria massa llarg i segurament no aportaria gaire a les jornades—, sinó d'alguns dels més relacionats amb l'àmbit d'estudi de la geografia i l'ordenació del territori, els més visibles i que poden servir per a fer aquesta reflexió que s'ha comentat. Seran, doncs, alguns dels elements del patrimoni "monumental" —en el sentit que es tracta d'elements construïts— i del paisatge. També es podrà fer alguna referència a d'altres elements però de forma complementària.

Amb aquest plantejament, aquesta contribució s'articularà en tres punts:

1. Introducció a la conformació històrica del territori del Gaià.
2. El patrimoni heretat en el context actual.
3. Quin futur per al territori i per al seu patrimoni?

1. EL TERRITORI HISTÒRIC DEL GAIÀ

Cal entendre les Terres del Gaià com a un territori històric frontissa entre el Penedès i el Camp de Tarragona. Territori amb domini de muntanya; baixa, això sí, però muntanya al cap i a la fi. Unes terres que a l'Alta Edat Mitjana, als segles X i XI, van ser ocupades de forma progressiva a base de l'establiment de castells i torres que en van fer terra de frontera durant un període crucial de la nostra història. Junt amb l'establiment de les viles noves —i els seus corresponents castells, ara amb un paper defensiu menor— a partir de la conquesta efectiva del territori en el segle XII, els castells seran la base de l'organització territorial de les Terres del Gaià i la pauta per al poblament en els segles posteriors.

A partir dels castells i de les viles noves —centrades sobretot en la conca baixa del Gaià—, doncs, sorgeix una trama de poblament amb un nombre important de nuclis, en general de reduïdes dimensions, cadascun amb el seu terme. La seva funcionalitat serà essencialment

l'explotació agrària i ramadera del territori. Però el paper de frontera entre dos àmbits com el Penedès i el Camp, d'una banda, i un territori amb un potencial agrari sensiblement menor que el de les planes properes a causa sobretot del relleu, de l'altra, influeix en la manca de grans nuclis de població. No hi ha ciutats en l'àmbit del Gaià. Hi ha viles, algunes amb certa importància històrica, és cert, però no hi ha hagut mai cap gran centre urbà i precisament aquest poblament en viles i pobles mitjans i petits, al que cal afegir un conjunt de masies disseminades especialment a la zona de més muntanya, és també un tret característic del territori Gaià.

Un element consubstancial a la creació i creixement dels nuclis de poblament és la implantació religiosa. En aquest cas, es va seguir la pauta d'ubicació dels castells, torres i viles que s'ha comentat abans, seguint doncs els nuclis de població des de les esglésies romàniques vinculades als castells altmedievals fins les esglésies parroquials dels pobles més nous. Implantació religiosa que visqué una alteració cabdal a partir del segle XIII amb l'establiment del monestir de Santes Creus i el seu impacte consegüent sobre l'organització del territori.

Restava per parlar dels elements que possibiliten l'explotació econòmica del territori, fora dels nuclis urbans. I aquí hem de tenir presents dos elements que formen part essencial del patrimoni de les Terres del Gaià: el paisatge agrari de secà i l'aprofitament de l'aigua del riu. En el primer cas, cal tenir present el tipus de territori que tenim: amb relleu i rocam variat, però dominant els sòls pedregosos i amb pendent, fet que requerirà per al seu aprofitament una adequació del pendent en marges. Treball de pedra seca que en determinades zones s'enriqueix amb una gran diversitat d'elements que reflecteixen l'explotació tradicional del territori més enllà de l'estricta activitat agrària —barraques, cossiols, arneres, etc.—, alguns dels quals de gran bellesa. La gran expansió agrària dels segles XVIII i XIX és el responsable últim de la forta presència d'aquest paisatge sobre el territori.

□ La pedra seca forma part consubstancial del paisatge del Gaià (Ferran Aguilar).

La presència d'un riu en una economia tradicional constitueix un element de primer ordre, i més en qualsevol territori de l'àmbit mediterrani. Les terres de regadiu produeixen diverses vegades més que les de secà, i això permet mantenir més població i al mateix temps obtenir més beneficis als propietaris. D'altra banda, l'aigua com a font d'energia permet la creació de molins de diversos tipus: per a moldre (farina, sobretot, però també minerals com guix o sofre) o per a batre (drapers, paperers); ja al segle XIX l'energia hidràulica servirà també per a la maquinària d'algunes fàbriques de paper o tèxtils i fins i tot per a la producció d'electricitat. El territori Gaià, doncs, es completa amb una xarxa de captacions i sèquies que porten l'aigua als molins i hortes que es disposen al llarg del seu curs.

2. EL CONTEXT ACTUAL PER AL PATRIMONI TRADICIONAL

Al llarg dels segles hi ha hagut canvis evidents en la implantació humana sobre el territori, i el Gaià no n'és l'excepció. Per exemple, castells que perden sentit defensiu s'abandonen junt als poblats que els acompanyaven; pobles que creixen cap a la costa i d'altres que s'estanquen a l'interior; variació en la pressió demogràfica i econòmica que fa que l'explotació agrària sigui més intensa en unes èpoques que en unes altres; major o menor implantació artesana o industrial segons el context econòmic; aiguats que fan desaparèixer alguns molins —que al final acaben desapareixent igual a mesura que l'electricitat proporciona energia alternativa a la hidràulica. Malgrat aquests canvis, el cert és que el patró de poblament i d'explotació tradicional del territori es manté en bona part encara fins al segle XX.

Tanmateix, els canvis accelerats que afecten l'economia i la societat a partir de la segona meitat del segle XX fan que el context territorial canviï i amb ell el paper dels elements del patrimoni tradicional, que deixen de tenir, almenys en part, la funcionalitat que tenien fins fa uns decennis. Alguns dels canvis més destacats en l'àmbit del Gaià són:

1. El creixement demogràfic de la costa lligat al turisme i molt especialment a la segona residència.
2. La difícil conjuntura agrària que comporta l'abandonament de terres i la reconversió d'altres.
3. El sorgiment de nous nuclis de població en forma d'urbanitzacions.
4. Un tímid creixement industrial al voltant de l'autopista que travessa el territori i hi té dues sortides.
5. La conversió real de bona part dels nuclis de població en pobles-dormitori en major o menor mesura, amb molts residents que treballen a l'àrea central del Camp de Tarragona o a les comarques de Barcelona.

Entre els canvis dels darrers decennis, però, no hi ha cap gran creixement urbà, en bona part perquè es tracta d'un espai que continua sent, si no marginal, almenys "no central", i això permet que no hi hagi alteracions profundes del paisatge tradicional. De tota manera, la situació del patrimoni construït es ressent de la pèrdua de funcionalitat en el nou context. Resumim, a grans trets, la situació actual:

1. Els castells, torres i fortificacions. Constitueix un conjunt molt divers tant en característiques com en estat actual. D'entrada, hi ha un element clarament positiu, i és l'existència d'una normativa que els protegeix com a Béns Culturals d'Interès Nacional. La realitat ens parla de castells restaurats i amb possibilitat de visita —com Tamarit o Altafulla— o bé convertits en equipaments públics —com Torredembarra o Santa Coloma de Queralt—, però d'altres dels quals només en queden restes parcials en estat de gradual degradació. Els castells solen incloure's en informacions turístiques locals i comarcals, i fins i tot s'han dissenyat alguns itineraris específics per fer a peu, però el seu ús per a visitants és normalment escàs i no ha justificat, almenys fins ara, actuacions d'arranjament de les restes de forma sistemàtica i general. Ajuda a aquesta situació, en part dels casos, la seva ubicació allunyada dels nuclis urbans.

□ El castell de Querol és un dels castells característics de la marca del Gaià, necessitat, com la majoria dels de muntanya, d'accions d'acondicionament (Ferran Aguilar).

2. Pel que fa als edificis religiosos, la situació és una mica millor. No cal parlar de Santes Creus, que més aviat és l'element excepcional del conjunt tant per les seves característiques com pel seu estat actual. Amb excepcions com Sant Pere de Gaià o d'altres esglésies relacionades amb nuclis deshabitats, bona part de les esglésies i ermites es troben en bones condicions com a conseqüència del seu ús habitual o d'iniciatives locals de restauració. De tota manera, aquest és un patrimoni accessible en molts casos només en diumenge i a l'hora de missa...
3. Pel que fa als nuclis de població tradicionals, en general s'han mantingut i millorat pel que fa a condicions de vida, encara que amb certa freqüència això hagi pogut comportar una disminució del valor estètic. Potser el fenomen més problemàtic és el sorgiment d'urbanitzacions i eixamples d'adossats sense gaire criteri més que el de donar resposta a

una certa demanda de primera o segona residència que, prop del mar, és sens dubte excessiva. Tanmateix, a l'interior ha estat precisament aquesta demanda de segona residència la que ha revitalitzat arquitectònicament alguns nuclis —no tots—, a costa de deixar-los buits bona part de l'any. D'altra banda, a l'abandonament de bona part de les masies ha succeït un període en què una part d'aquestes s'ha refet gràcies a la demanda de segones residències, la millora de la xarxa de transports o les possibilitats que poden oferir de cara al turisme rural o l'explotació agrària de productes de qualitat.

□ Cases aparellades a Torredembarra, exemple estès a la costa d'urbanització impersonal que contrasta amb el manteniment del caràcter dels nuclis històrics de les poblacions del Gaià (Jordi Blay).

4. Pel que fa als elements lligats al paisatge tradicional, la situació no és tan positiva, si més no en les perspectives de futur. L'abandonament de l'agricultura dels darrers decennis ha posat en qüestió la funcionalitat d'aquest paisatge agrari amb una forta presència de la pedra seca. Allí on s'ha mantingut el conreu, sovint les necessitats de replanament han obviat la presència d'aquest paisatge tradicional i el paisatge s'ha alterat sensiblement. I tanmateix, necessitem l'agricultura si volem mantenir el paisatge de pedra seca: marges, barraques i altres elements han anat desapareixent també engolits per la garriga o el bosc i caient per falta de manteniment. Les iniciatives d'inventari de barraques, l'exemple pioner del Pla de Santa Maria de fer un itinerari atès des de l'ajuntament (Ruta de la Capona) i la protecció legal d'alguns elements en les normatives urbanístiques i de paisatge fan pensar en un canvi en els pròxims anys. Tanmateix, en la valorització del paisatge de pedra seca encara s'està en una situació incipient.
5. El paisatge del regadiu tradicional s'ha anat mantenint en la mesura que es tracta de les terres més productives. És clar que les infraestructures (rescloses, sèquies, repartidors, basses...) han canviat amb el temps, però encara ara les hortes del Gaià són presents al llarg del riu com fa segles. La incertesa de l'activitat agrícola i la topografia plana d'aquestes terres —que les fa atractives per a expansions residencials o industrials— fa que el seu

□ El molí de la Torre, a Santa Coloma de Queralt, és un exemple magnífic de l'explotació tradicional de l'aigua del Gaià i del paper defensiu d'algunes d'aquestes instal·lacions (Ferran Aguilar).

futur perill. Pel que fa als molins tradicionals, la situació és delicada. També protegits en algunes normatives urbanístiques locals, el problema del seu manteniment és donar un ús a les restes actuals. En alguns casos la ubicació allunyada dels pobles i el pas del temps han fet estralls, altres han estat reformats per usos posteriors a l'original que n'ha desvirtuat l'interès, d'altres, en fi, han estat o estan sent reformats per a la seva visita o rehabilitació. Fins i tot a nivell local formen part d'itineraris específics per a visitants, com a Santa Coloma. En general, però, predomina l'abandonament amb el cas més greu a la Fàbrica del Catllar, un dels complexos més interessants de les nostres comarques pel que fa a l'ús de l'aigua tradicional i on els problemes de rehabilitació i manteniment d'aquest tipus de patrimoni es revelen de forma més evident: cal una major conscienciació del valor històric i patrimonial d'aquests edificis i articular solucions per superar l'entrebanc de les despeses necessàries per a la seva rehabilitació.

Fent una visió general, doncs, la situació del patrimoni construït i del paisatge és variada, amb alguns elements i conjunts que poden gaudir d'una valoració social notable (nuclis urbans, esglésies, fins i tot els castells en part), però encara hi ha molt camí per recórrer en altres casos, com ara en termes de paisatge o de patrimoni de baixa jerarquia.

3. ALGUNES REFLEXIONS SOBRE EL FUTUR

En un treball de fa uns anys sobre els molins hidràulics de les comarques de Tarragona, comentàvem la necessitat, en qualsevol actuació planificada sobre aquest patrimoni, de tenir com a objectius tres punts: la conservació, la comunicació i el seu ús per al desenvolupament local.

L'objectiu de conservació és clar. Cal establir clarament què cal conservar i en quines condicions seria desitjable —de vegades és evident que no es pot conservar tot— i articular mesures legals perquè això sigui possible. Tanmateix, amb les mesures legals de protecció o

accions puntuals no s'assegura la conservació. Cal anar més enllà. I per a això calen els dos objectius següents.

L'objectiu de comunicació és absolutament necessari quan es treballa amb patrimoni tradicional vinculat al territori, sense una valoració gaire estesa. Per exemple, i parlant de paisatge, Rafael López indica en una publicació recent que el paisatge de pedra seca es troba encara en fase "de construcció". I és així perquè encara per a una part important de la societat aquest paisatge no constitueix un veritable patrimoni a conservar, i encara la "mirada" sobre aquest paisatge és massa diversa: per a uns és un tresor, per a d'altres un element sense importància i per a d'altres una molèstia per a passar el tractor o una carretera. Estudiar, inventariar i difondre els valors d'elements com el paisatge de pedra seca o els molins són encara accions necessàries per poder actuar després amb el consens social necessari.

L'objectiu d'ús per al desenvolupament local és també, en molts casos, necessari com a plantejament de partida. La conservació sense un profit per a la qualitat de vida de la població local dificulta la valoració del patrimoni. Aquesta millora de la qualitat de vida pot significar un aprofitament del patrimoni per a un turisme respectuós, però també s'hi pot arribar a través de l'adequació de determinats edificis per a serveis públics o altres usos —tot mantenint els valors patrimonials que els identifiquen— per a la població, o bé a través del simple agençament i adequació d'espais degradats que milloren la imatge local. L'ús d'aquest patrimoni en la creació d'imatge territorial pot ser —i hauria de ser— un altre element que contribuiria a millorar la valoració del patrimoni per part de la població local.

És clar que assolir aquests objectius requereix un treball previ important, un procés de planificació i unes estratègies definides per a cada cas, però que tinguin sentit de conjunt. En la situació actual això encara està per fer. S'ha avançat força, és cert, en conservació de patrimoni i la seva valorització, però encara des de plantejaments sovint locals —o com a

□ Pedra seca versus formigó: dues possibilitats de futur per a la zona del Gaià (Ferran Aguilar).

molt comarcals— i amb un paper de segon o tercer ordre d'alguns recursos patrimonials que considerem importants en l'àmbit del Gaià.

Plantejar un element d'articulació col·lectiva d'aquest espai, com podria ser un parc natural, podria ser un element de gran interès de cara a aquest patrimoni. Primer, perquè aquest li podria donar aquells elements d'identitat col·lectiva que es necessiten per a identificar el territori dins i fora; segon, perquè podria suposar una bona base d'un turisme respectuós interessat no només en el medi natural sinó també en la història d'aquestes terres. En aquest marc tindrien sentit recuperacions d'elements tan emblemàtics com ara la Fàbrica del Catllar, el possible manteniment adequat d'espais de pedra seca com els del Pla o Vila-rodonà o dels castells perduts de les àrees de muntanya.

Aconseguir que les Terres del Gaià recuperin el seu paper de frontera, però aquest cop en forma d'espai de baixa densitat entre dos espais densament poblats i urbanitzats com el Camp i el Penedès, donaria qualitat de vida als seus habitants i oportunitats per a un desenvolupament sostenible. Una figura com un parc natural podria articular la protecció de la natura i del patrimoni en un context de millora de la qualitat de vida. Altres alternatives passen en bona part per aconseguir un cert grau d'unitat territorial reconeguda a través d'una figura administrativa, com podria ser també la dels parcs culturals o altres tipus de planificacions més lligades al patrimoni.

Es poden fer actuacions interessants fora d'aquest context de conjunt, és cert. Però aleshores és difícil poder assolir els tres objectius abans esmentats, perquè perdent la valorització de determinat patrimoni, la seva comunicació efectiva o el seu ús per al desenvolupament local.

□ La Fàbrica del Catllar constitueix un patrimoni excepcional que caldria acondicionar, de forma paral·lela a la recuperació del cabal del riu (Ferran Aguilar).